

Πρωτογεωμετρικός οικίσκος των Αρχανών από το νεκροταφείο στη Θέση Φυθιές.

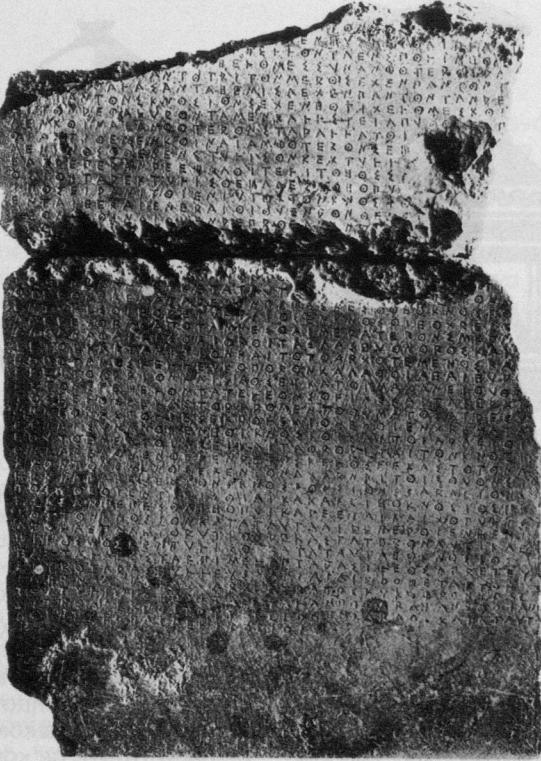
ΟΙ ΑΡΧΑΝΕΣ ΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ (1000 π.Χ. - 100 μ.Χ.)

Η πρώτη εντύπωση του μελετητή των μεταμινωικών Αρχανών είναι η γνωστή και από άλλους κρητικούς χώρους αίσθηση μιας έντονης δυσαναλογίας ανάμεσα στη λάμψη των μινωικών καταλοίπων και τις σχετικά φειδωλές μαρτυρίες για την ανθρώπινη παρουσία στη μεταμυκηναϊκή εποχή. Ωστόσο το αυξημένο ενδιαφέρον που παρουσιάζεται τα τελευταία χρόνια για την έρευνα της Κρήτης των ιστορικών χρόνων έχει αρχίσει να διορθώνει κάπως αυτήν την εικόνα.

Ισχυρή ένδειξη της συνέχειας στις Αρχάνες, από την προϊστορική εποχή στους ιστορικούς χρόνους, αποτελεί το γεγονός ότι ο χώρος διατίρησε το προελληνικό του όνομα, που μαρτυρείται σε επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. με τη μορφή Αχάρνα. Οι σκόρπιες αρχαιολογικές μαρτυρίες (ευρήματα από τη γεωμετρική έως τη ρωμαϊκή εποχή στην Τουρκογειτονιά, τον Τρούλο και διάφορες άλλες θέσεις) δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι ο χώρος κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, από τους σκοτεινούς αιώνες ώς τη ρωμαϊκή εποχή. Πόλοι έληξης δεν ήταν μόνο τα εύφορα εδάφη στους πρόποδες και τις πλαγιές του Γιούχτα, αλλά και οι πανάρχαιες λατρευτικές παραδόσεις που συνδέονταν με ένα από τα ιερότατα βουνά της Κρήτης. Αν και οι ιστορικές Αρχάνες βρίσκονταν πάντοτε στη σκιά της Κνωσού, της ισχυρότερης πόλης της περιοχής, δεν έχασαν ούτε την οικονομική τους σπουδαιότητα ούτε τη θρησκευτική τους αίγλη. Μερικά περιγραφικά ευρήματα μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε κάπως καλύτερα αυτά τα δύο χαρακτηριστικά.

Άγγελος Χανιώτης

Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Νέας Υόρκης

Συνθήκη Κνωσού-Τυλίσου με μνεία του ονόματος των Αρχανών.

Πρωτογεωμετρική - αρχαϊκή εποχή (1000-500 π.Χ.)

Τα ευρήματα από την πρωτογεωμετρική, γεωμετρική, ανατολίζουσα και αρχαϊκή εποχή φαίνονται από πρώτη όψη λιγοστά, προέρχονται όμως από πολύ μεγάλο αριθμό θέσεων (τάφοι/νεκροταφεία στις θέσεις Κάτω Λάκκος, Κάστρο, Κρύα Βρύση, Βρωμόνερο, Φυθίες, Άγ. Βλάστης, Άγ. Σύλλας, λείψανα κτηρίων στον Τρούλλο, Τουρκογειτονία, Μυριστή), και αυτό δεν αφήνει αμφιβολία για την έντονη ανθρώπινη παρουσία στις Αρχάνες. Είναι επίσης σημαντικό ότι σε τρεις λατρευτικούς χώρους, στο σπήλαιο του Στραβομύτη, στο Χωστό Νερό και στον Γιούχτα, συνεχίζοταν και στα γεωμετρικά/αρχαϊκά χρόνια η λατρεία: από το σπήλαιο του Στραβομύτη προέρχεται λατρευτικός λίθος (βαίτυλος), από τον Γιούχτα δαιδαλική γενειοφόρα μορφή. Είναι όμως, δυστυχώς, χαρακτηριστικό για την κρητική αρχαιολογία ότι οι γνώσεις μας για την πρωιμότερη εποχή των ιστορικών Αρχανών (10ος-7ος αι.) προέρχονται κυρίως από προϊόντα σύγχρονης σύλλησης δύο σημαντικών νεκροταφείων της περιοχής (το 1936 και το 1949)· κατά

μιθιστορηματικό σχεδόν τρόπο κατόρθωσε ο Γιάννης Σακελλαράκης να προσδιορίσει τους χώρους των νεκροταφείων και να ανασυνθέσει τις συνθήκες σύλλησης, έτσι ώστε τα ευρήματα να μπορούν και σήμερα να προσφέρουν κάποιες (αναγκαστικά περιορισμένες) πληροφορίες.

Ένα νεκροταφείο στη θέση Φυθίες χρησιμοποιήθηκε από τα ΥΜ ΙΙΙγ έως τουλάχιστον τα πρωτογεωμετρικά χρόνια (ενδεχομένων και στην πρώιμη ανατολίζουσα εποχή) – μια σημαντική ένδειξη συνέχειας της κατοίκησης (περ. 1200-700 π.Χ.). Από το χώρο αυτό προέρχεται ο περίφημος “πρωτογεωμετρικός οικίσκος των Αρχανών” και 15 αγγεία (υδρίες, πυείδα, προχοΐδια, κάλαθοι, οινοχόες). Με βάση πληροφορίες μαρτύρων της σύλλησης, οι τάφοι ήταν μάλλον κτιστοί ορθογώνιοι, σχετικά ασυνήθιστοι γι' αυτή την εποχή. Εκτός από την ταφική αρχιτεκτονική, ένδειξη πλούτου αποτελεί και η πολύ καλής ποιότητας κεραμική, προϊόν μάλλον τοπικών εργαστηρίων, που μπορούν να συναφθούν με κνωσιακά εργαστήρια. Αναμφισβήτητα, το σημαντικότερο εύρημα είναι ο “πρωτογεωμετρικός οικίσκος”, για τον οποίο έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες (ναΐσκος, οι-

κίσκος, ιερό, τάφος). Η βέβαιη πλέον διαπίστωση, ότι βρέθηκε σε τάφο, μάλλον ενισχύει την ερμηνεία του ως ομοιώματος τάφου, από το οπαίο του οποίου δίδονται νεκρικές προσφορές προς νεκρή γυναίκα.

Μεγάλη σημασία έχει μια ομάδα 37 αγγείων, προϊόν αρχαιοκαπηλίας σε νεκροταφείο στη θέση Βρωμόνερο. Το ενδιαφέρον αυτό σύνολο αγγείων διαφόρων σχημάτων (κυρίως κάλπες, πιθαμφορείς, οινοχόες, πρόχοι, αρύβαλλοι και κύπελλα) προέρχεται από δύο χρονολογικές φάσεις, την πρωτογεωμετρική-πρώιμη γεωμετρική (10ος-9ος αι.) και την ύστερη γεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα (τέλη 8ου-αρχές 7ου αι.). Η ιδιαίτερη σημασία του δεν συνίσταται μόνο στο γεγονός ότι επιβεβαιώνει τη συνέχεια της κατοίκησης, αλλά και στο ότι δηλώνει την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου, τα προϊόντα του οποίου (όπως και γενικά τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου) το συνδέουν με το σύγχρονό του νεκροταφείο της Φορτέτσας στην Κνωσό.

Ήδη από τα πρώιμα αυτά χρόνια διαπιστώνουμε τη στενότατη σχέση των Αρχανών με την Κνωσό, μια σχέση που χαρακτηρίζει την ιστορία αυτού του χώρου έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Κλασική-ελληνιστική εποχή

Και για την κλασική εποχή η κατοίκηση στην περιοχή των Αρχανών επιβεβαιώνεται από κεραμικά και άλλα ευρήματα σε πολλές θέσεις (στη Σύλλα, Άγ. Σύλλα, Καρυδάκι, Ακρόπολη, Τρούλλο), ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει δωρικό κιονόκρανο από τον Τρούλλο, ενδεικτικό για την ύπαρξη σημαντικού κτηρίου. Από την αρχή του 5ου αι. π.Χ. υπάρχουν πλέον και γραπτές πηγές για τις Αρχάνες, όχι πληροφορίες αρχαίων συγγραφέων, αλλά επιγραφές. Η πρωιμότερη επιγραφή (αρχές 5ου αι.) είναι το απόσπασμα μιας επιτύμβιας επιγραφής ([Δ]ικαία / [--]οντος), που βρέθηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα στο κτήμα του Χριστόδουλου Αγκριθαράκη και δημοσιεύθηκε το 1896 από τον Federico Halbherr. Η μοναδική μνεία των Αρχανών

Πρωτογεωμετρικές υδρίες από το νεκροταφείο στη Θέση Φυθιές.

Κάλπη πρώιμης ανατολίζουσας φάσης από το νεκροταφείο στη Θέση Βραμόνερο.

στις αρχαίες πηγές βρίσκεται σε μια πολυσυζητημένη και προβληματική στην ερμηνεία της συνθήκη μεταξύ Κνωσού και Τυλίσου, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. Πρόκειται για συνθήκη συμμαχίας των δύο πόλεων, που περιέχεται σε απόσπασματικά σωζόμενη επιγραφή του Άργους. Από τις διατάξεις της συνάγεται ότι και οι Αργείοι είχαν κάποια συμμετοχή στη συνθήκη, για την οποία έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις (εξάρτηση της Τυλίσου από το Άργος, ύπαρξη αργείτικης αποικίας σε εδάφη μεταξύ Κνωσού και Τυλίσου, διαιτησία του Άργους σε διαμάχη των δύο κρητικών πόλεων κλπ.). Ορισμένοι μελετητές (W. Vollgraff, H. Bengtson) συμπληρώνουν το εθνικό Αχαρναίο σε μια διάταξη (στ. Α 2-4) της συνθήκης, σύμφωνα με την οποία “οι Τυλίσιοι επιτρέπεται να λεηλατούν τα εδάφη των Αχαρναίων, εκτός από εκείνα τα μέρη που ανήκουν στην πόλη των Κνωσίων”. Η διάταξη όμως σώζεται τόσο απόσπασματικά, ώστε δικαιολογημένα έχουν διατυπωθεί έντονες αντιρρήσεις και για τις συμπληρώσεις και για την ερμηνεία της. Ιδίως η συμπλήρωση του εθνικού Αχαρναίο θα πρέπει να απορριφθεί, γιατί υποδηλώνει ότι οι Αρχαίνες ήταν ανεξάρτητη πόλη, κάτι που αποκλείουν άλλες διατάξεις της ίδιας συνθήκης.

Βέβαια είναι η μνεία των Αρχανών μόνο σε μια άλλη, εξίσου προβληματική, διάταξη (β 15-16): “Ο Αρχός θα έχει (θα διατρέξει) το τέμενος στην Αχάρνα”. Κατά την πιο διαδεδομένη άποψη, ο Αρχός

ήταν τοπικός ήρωας (αρχηγέτης ή οικιστής), που λατρευόταν στις Αρχαίνες σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, το όνομα του Αρχού ίσως να συνδέθηκε παρετυμολογικά με το όνομα του οικισμού (Αρχός / Αρχάνες) ή με το όνομα της κνωσιακής φυλής Αρχεία. Το ίδιο μάλλον τέμενος του Αρχού αναφέρεται και πιο κάτω στην ίδια συνθήκη, ως στημάδι στην περιγραφή συνόρων (Β 26-29): “Σύνορα της γης είναι το Υών Όρος, οι Αετοί, το Αρτεμίσιο, το τέμενος του Αρχού, ο ποταμός, το Λευκόπορον, η Αγαθοία, ο χείμαρρος και ο Λάος”. Συνήθως πιστεύεται ότι η οριοθέτηση αφορά στα σύνορα Κνωσού-Τυλίσου.

Η ερμηνεία αυτή είναι, ωστόσο, προβληματική. Είναι μάλλον απίθανο τα εδάφη της Τυλίσου να έφθαναν ώς τις Αρχάνες, ανατολικά της Γιούχτας. Εξάλλου, στις περιγραφές των συνόρων πόλεων χρησιμοποιείται πάντοτε ο όρος όροι τάς χώρας, και όχι, όπως εδώ, όροι τάς γας. Το σημαντικότερο πρόβλημα είναι όμως ότι σ' όλους τους κρητικούς συνοριακούς διακανονισμούς η μεθοριακή γραμμή αρχίζει στη θάλασσα, και φυσικά αυτό περιμένει κανείς και στην περίπτωση των συνόρων Κνωσού-Τυλίσου. Αντίθετα, τα σύνορα που περιγράφονται εδώ εκκινούν από ένα ύψωμα και καταλήγουν πάλι σε ύψωμα (διαγράφοντας ίσως μια περιφέρεια). Για τους λόγους αυτούς ο H. van Effenterre υποστήριξε πρόσφατα πειστικά ότι εδώ οριοθετείται μια κλειστή περιοχή, ίσως τα εδάφη μιας αργείτικης αποικίας στην εύ-

φορη περιοχή των Αρχανών. Τι ήταν όμως το τέμενος του Αρχού; Γενικά, η λέξη τέμενος χαρακτηρίζει οποιοδήποτε κομμάτι γης παραχωρεί μια κοινότητα είτε σε θεότητα είτε σε κάποιο διακεκριμένο άτομο (αξιωματούχο, ευεργέτη, κλπ.) εφόσον λέξη αρχάς χρησιμοποιούνταν στην κλασική Κρήτη, αλλά και το Άργος, για να δηλώσει γενικά τον άρχοντα, θα μπορούσε το τέμενος του αρχού να είναι κομμάτι γης που είχε παραχωρηθεί σε κάποιον αξιωματούχο. Ωστόσο, αφού το τέμενος του Αρχού αναφέρεται στο τμήμα της συνθήκης που περιέχει λατρευτικές διατάξεις, είναι πιθανότερο να πρόκειται για γη αφιερωμένη σε κάποιον ήρωα. Πολύτιμες πληροφορίες μας δίνει η ίδια συνθήκη για τη σημαντικότατη λατρεία του Ποσειδώνα στο δρός Ιυτός (Α 14-16), δηλαδή στον Γιούχτα, όπου ήδη από τη Μεσομινιακή εποχή λειτουργούσε σημαντικό ιερό κορυφής. Η σχετική διάταξη προβλέπει ότι “στον Ποσειδώνα, στον Ιυτό, θα θυσιάζει ο ιερέας των Κνωσίων”. Το γεγονός ότι ήταν αναγκαίο να καθορισθεί από τη συνθήκη, ποιας πόλης ο ιερέας είχε την αρμοδιότητα να προσφέρει την (επήσια;) θυσία στον Ποσειδώνα, υποδηλώνει ότι το ιερό του Ποσειδώνα δεν αποτελούσε ιερό μιας συγκεκριμένης πόλης, αλλά κέντρο λατρείας στην οποία συμμετείχαν περισσότερες πόλεις. Ίσως μάλιστα το ιερό να μη βρισκόταν στα εδάφη κάποιας συγκεκριμένης πόλης (της Κνωσού, της Τυλίσου, της υποτιθέμενης αργείτικης αποικίας), αλλά σε

ιερή γη στην παραμεθόριο περιοχή των πόλεων· από την Κρήτη γνωρίζουμε ανάλογα παραδείγματα σημαντικών ιερών στα σύνορα δύο ή περισσότερων πόλεων, με δική τους ιερή γη που δεν ανήκε στα εδάφη κάποιας συγκεκριμένης πόλης (π.χ. το ιερό του Ερμή στα σύνορα μεταξύ Λατούς και Ιεράπιτνας, στο οποίο αρμόδιοι για τη θυσία ήταν οι Ιεραπύνιοι). Η ακριβής θέση του ιερού του Ποσειδώνα στον Γιούχτα δεν είναι γνωστή, δεν αποκλείεται όμως να βρισκόταν στο χώρο του μινωικού ιερού κορυφής. Η λατρεία του σε όρος δείχνει ότι πρόκειται για τον ενοσίχθονα, ενοσίγαιο, γαιήχο Ποσειδώνα, το θεό που εκδηλώνει τη δύναμη του από τα βάθη της γης με σεισμούς ή με το ξεπήδημα πηγών. Αυτές τις ιδιότητες είχε ο Ποσειδώνας στις πρωιμότερες φάσεις της λατρείας του, και αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη για μια αρχαιότατη λατρεία, που ανάγεται, το αργότερο, στη μυκηναϊκή εποχή.

Παρά τα ερμηνευτικά προβλήματα, η συνθήκη Κνωσού-Τυλίσου επιτρέπει και κάποια βέβαια συμπεράσματα. Μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι στην κλασική εποχή οι Αρχάνες δεν αποτελούσαν πλέον αυτόνομη πόλη, αφού η Κνωσός και η Τύλισος ρυθμίζουν ζητήματα που αφορούν τον οικισμό. Όπως φαίνεται, τα εδάφη των Κνωσών εκτείνονταν και προς τα δυτικά, τουλάχιστον έως τον Γιούχτα. Εκτός ίσως από το κομμάτι γης που οριοθετείται στη συνθήκη, τα εδάφη των Αρχανών ανήκαν κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους στους Κνωσίους, που είχαν και την ευθύνη για τη σημαντικότερη λατρεία στην περιοχή, στο ιερό του Ποσειδώνα στον Γιούχτα.

Παρά το γεγονός ότι οι Αρχάνες δεν είχαν αυτονομία (δεν υπάρχουν άλλωστε νομίσματα των Αρχανών), ο οικισμός συνέχισε να υπάρχει. Από το Τζαμί προέρχονται ευρήματα ύστερης κλασικής και ελληνιστικής εποχής (κεραμική, αγγύθες), από τα οποία ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο θραύσματα κεραμιδών (περ. 3ου αι. π.Χ.) με την ίδια επιγραφή (χαραγμένη αρχικά στη μήτρα από την οποία κατασκευάστηκαν). Η αποσπασματική επιγραφή διαβάζεται ως /--ΙΗΦΑΙΣ / --

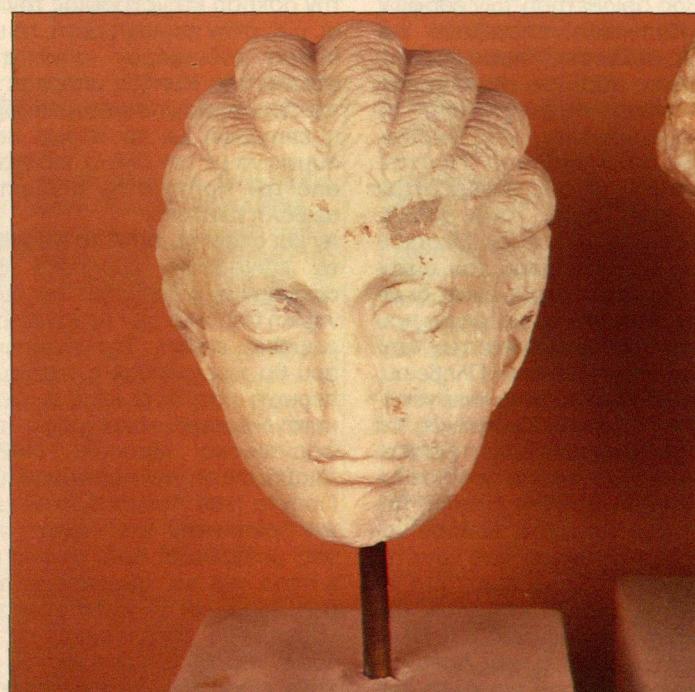
ΙΘΗΝΑ. Συνήθως ανάλογες επιγραφές σε κεραμίδια και τούβλα ονομάζουν τη θεότητα, για και το ιερό της οποίας προορίζονταν, τον αναθέτη ή τον ιδιοκτήτη του εργαστηρίου. Είναι πολύ πιθανό η επιγραφή αυτή να κατονομάζει στον πρώτο στίχο (σε συντομογραφία) τον κατασκευαστή (π.χ. Ηφαιστίων) και στη δεύτερη τη θεά Αθηνά, πάλι σε συντομογραφία, δηλαδή ΙΑΘΗΝΑΙΑΣ. Ο Διόδωρος (5,72,2) αναφέρει ιερό της Αθηνάς στις πηγές του ποταμού Τρίτωνα, που μπορεί μάλλον να ταυτισθεί με τον Καίρατο/Κατσαμπά. Δεν αποκλείεται τα κεραμίδια να προέρχονται από αυτό το ιερό της Αθηνάς. Καθώς όμως βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση στο Τζαμί, δεν μπορούν να δώσουν πληροφορίες για την ενδεχόμενη θέση του ιερού.

Η επέκταση της Κνωσού προς νότο συνεχίστηκε και εντάθηκε στην ελληνιστική εποχή, κατά τους συχνούς και βίαιους κρητικούς πολέμους. Όπως φαίνεται από σκόρπιες επιγραφικές και φιλολογικές πηγές, το αργότερο έως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. οι Κνώσιοι είχαν απορροφήσει τα εδάφη όλων των μικρότερων γειτονικών πόλεων από την περιφέρεια του Γιούχτα ώς τις ανατολικές υπώρειες

της Ίδης· με την προσάρτηση της Λυκάστου (Κανλί Καστέλι, μάλλον ήδη στην αρχαϊκή εποχή), της Ελτυνίας (Κουνάβοι), του Διατονίου (Αστρίτσι), της Τυλίσου και εν μέρει της Ραύκου (Άγ. Μύρων) η Κνωσός απέκτησε πλέον κοινά σύνορα με την άλλη μεγάλη δύναμη της ελληνιστικής Κρήτης, τη Γόρτυνα.

Ρωμαϊκή εποχή

Η κατάκτηση από τους Ρωμαίους (67 π.Χ.) σημαδεύει την πιο κρίσιμη τομή στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία της Κρήτης. Η νέα θέση του νησιού στο κέντρο της ανατολικής Μεσογείου, η εγκατάσταση Ιταλιωτών εμπόρων και οικιστών στη νέα ρωμαϊκή αποικία της Κνωσού (Colonia Iulia Nobilis Cnossus), η ειρήνευση του νησιού και η αποδέσμευση των οικονομικών δραστηριοτήτων από τις επιταγές της στρατοκρατικής κοινωνίας (όπως τα συστήματα και ο περιορισμός της γαιοκτησίας στους πολίτες - πολεμιστές) αποτέλεσαν καταλύτη για την κρητική οικονομία. Οι εξελίξεις αυτές δεν άφησαν ανεπηρέαστες τις Αρχάνες, που, λόγω της εξαιρετικής ευφορίας τους, ήταν

Πορτρέτο κοριτσιού με πεπονοειδή κόμμωση εποχής Τραϊανού, από τη θέση Τζαμί.

προνομιακός τόπος για αγροτική εκμετάλλευση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το φημισμένο κρητικό κρασί (*passum*), που σύμφωνα με επιγραφικές και φιλολογικές πτυχές εξαγόταν μαζικά σε όλη τη Μεσόγειο, παραγόταν και στις Αρχανές, αν και λείπουν ακόμα άμεσες μαρτυρίες σχετικά. Η εντονότερη ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή φαίνεται από την ύπαρξη κτημάτων στον Τρούλλο Αρχανών και την εύρεση ρωμαϊκής κεραμικής σε πολλές θέσεις (Τρούλλος, Τουρκογειτονιά, Ρυάκι, Τζαμί, σπηλιές Στραβομήτη και Χωστό Νερό). Ενδεικτικό της νέας άνθησης είναι και το ρωμαϊκό πορτρέτο κοριτσιού που βρέθηκε στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, και με βάση την τεχνοτροπία μπορεί να χρονολογηθεί στην εποχή του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.). Τις γνώσεις μας όμως για τις ρωμαϊκές Αρχανές τις οφελούμε κυρίως στα σημαντικά επιγραφικά ευρήματα.

Και στη ρωμαϊκή εποχή τα εδάφη των Αρχανών ανήκαν στην Κνωσό, όπου ιδρύθηκε ρωμαϊκή αποικία στα χρόνια του Αυγούστου (περίπου 27-25 π.Χ.). Δημιουργήθηκαν όμως προβλήματα, όταν ο Αύγουστος παραχώρησε και στην πόλη Καπύ (στην Καμπανία) εδάφη νοτιώς της Κνωσού. Η ακριβής οριοθέτηση των εδαφών των Καπυανών αποτέλεσε επί πολλές δεκαετίες σημείο τριβών, τις οποίες μαρτυρεί μια σημαντική λατινική επιγραφή από το Καρνάρι Αρχανών, στις βορειοδυτικές υπώρειες του Γιούχτα. Έως και το 84 μ.Χ. συνεχίζονταν οι διαμάχες αυτές, όταν τελικά, με ευθύνη του Ποτλίου Μεσσίου Καμπανού, επιτρόπου του αυτοκράτορα Δομιτιανού, έγινε ακριβής οριοθέτηση των εδαφών που ανήκαν στην Καπύ και των κτημάτων του Πλωτίου Πληγείου, μέλους διακεκριμένης οικογένειας της Κνωσού. Προφανώς τα αμφισβητούμενα εδάφη βρίσκονταν κοντά στον τόπο που βρέθηκε η επιγραφή, στην εύφορη περιοχή των Αρχανών, μάλλον νοτιώς του Καρναρίου, στο νοτιότερο τμήμα της κοιλάδας του Γιόφυρου. Η ύπαρξη κτημάτων της κνωσιακής οικογένειας των Πλωτίων στην περιοχή των Αρχανών συνάγεται και από μια άλλη επιγραφή, που βρισκόταν στην εκ-

Ο Γιούχτας.

κλησία της Παναγιάς στις Αρχάνες, ανάθημα του γιατρού Πλωτίου Κορίνθου, μάλλον απελεύθερου της οικογένειας των Πλωτίων (βλ. πιο κάτω).

Από το Καρνάρι Αρχανών προέρχεται και μια ακόμα σημαντική επιγραφή, ανάθημα στους Κουρήτες, προστάτες των βοοειδών. Εκτός από τη μαρτυρία για την άσκηση κτηνοτροφίας τον 1ο αι. μ.Χ. στην περιοχή αυτή, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον συνίσταται στο ότι ο Χ. Κριτζάς μπόρεσε να ταυτίσει πρόσωπο που αναφέρει η επιγραφή με το άτομο που, σύμφωνα με τον Πλίνιο, εισήγαγε από την Κρήτη στην Ιταλία την αειθαλή πλάτανο.

Αν και σκόρπια, αυτά τα πρόσφατα επιγραφικά ευρήματα δεν αφήνουν αμφιβολία για την οικονομική σημασία των Αρχανών στη ρωμαϊκή εποχή. Την εντύπωση που θα προκαλούσε η κατάφυτη περιοχή μας δίνει ίσως η, πολύ μεταγενέστερη, περιγραφή του Φραντσέσκο Μοροζίνι (1629): "Διαβάζοντας την περιγραφή του Γιούχτα [του Λατίνου Ορσίνη] είδα ότι βρίσκονταν εκεί πολλές πηγές, με άφθονα νερά, από τα καλύτερα και τα υγιεινότερα του βασιλείου, και γι' αυτό ήταν τριγυρισμένος από κήπους με κιτριές, λεμονιές, προτοκαλιές και κάθε είδος από τα εκλεκτότερα φρουτοφόρα δέντρα" (μετφρ. Σ.

Σπανάκη).

Το ενδιαφέρον των νέων αποίκων της Κνωσού δεν έλκυσαν όμως μόνον οι εύφοροι αμπελώνες στους πρόποδες και τις πλαγιές του Γιούχτα, αλλά και οι λατρευτικές παραδόσεις της περιοχής, ιδίως οι σχετικές με το Δία. Οι μύθοι και οι λατρείες του κρητικού Δία συνδέουν αυτό το θεό, διάδοχο του νεαρού μινωικού θεού της ευφορίας, με τον ετήσιο κύκλο της βλάστησης: ο Κρηταγενής Ζεύς γεννιέται και πεθαίνει κάθε χρόνο, προσωποποιώντας την ανακύκλωση της ζωής στη φύση. Σ' αυτή την πίστη βρίσκονται οι ρίζες της παράδοσης, ότι στην Κρήτη υπήρχε ο τάφος του Δία, που η πρωιμότερη παράδοση τοποθετούσε στο Ιδαίον Αντρον. Όμως, το αργότερο από την ελληνιστική εποχή (από την εποχή του Ευημέρου), ο τάφος του Δία τοποθετούνταν κοντά στην Κνωσό, πιθανότατα στον Γιούχτα. Η ταύτιση αυτή μπορεί να εξηγηθεί εύκολα: κάθε παραπηρήτης του Γιούχτα από τα βορειοδυτικά αναγνωρίζει το περίγραμμα γενειοφόρου άνδρα που ταυτίστηκε με το Δία. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν άμεσες αρχαίες μαρτυρίες για την ταύτιση αυτή, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όταν οι Ενετοί ονόμαζαν τον Γιούχτα "βουνό του Δία" (βλ. πιο κάτω), συνέχιζαν μιαν αρχαία παράδοση. Άλλωστε

τη λατρεία του Δία στην περιοχή πιστοποιεί ενεπίγραφη βάση αναθήματος (1ος αι. μ.Χ.), που βρισκόταν στην εκκλησία της Παναγίας στις Αρχάνες και δημοσιεύθηκε από τον Στ. Ξανθουδίδη το 1908: Διὶ Σωτῆρι Πλάτιος Κόρινθος ἵστρος. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε (όπως η M. Guarducci) ότι η επιγραφή μεταφέρθηκε στις Αρχάνες από την Κνωσό, δεδομένου ότι είναι πια γνωστό ότι η οικογένεια των Πλωτίων είχε κτήματα στην περιοχή των Αρχανών. Στον Γιούχτα δεν υπάρχουν σαφή ίχνη λατρείας στα ρωμαϊκά χρόνια, αλλά ο χριστιανός συγγραφέας Φίρμικος Ματέρνος (τέλη 4ου) αναφέρει ότι ώς τα χρόνια του λατρευόταν ο τάφος του Δία στην Κρήτη. Η αναθηματική επιγραφή στους Κουρήτες από το Καρνάρι (βλ. πιο πάνω) πιστοποιεί και τη λατρεία των κρητικών δαιμόνων, προστατών των ποιμένων, που η μυθολογική παράδοση συνέδεε στενά με το Δία.

Την παράδοση για τον τάφο του Δία στον Γιούχτα μπορούμε να παρακολουθήσουμε καλύτερα από την πρώιμη ενετοκρατία. Στο έργο του περιηγητή C. Buondelmonti, που επισκέφθηκε την περιοχή τον Σεπτέμβριο του 1415, βρίσκουμε την πρώτη άμεση μαρτυρία για την ταύτιση του Γιούχτα με τον τάφο του Δία. Στην ενετοκρατία το βουνό ονομαζόταν "βουνό του Δία" (Mons Iovis, Monte di Iove, Monte Giove). Εμπνευσμένη από τις αρχαίες παραδόσεις, πληθώρα περιηγητών της ενετοκρατίας και των νεότερων χρόνων (C. Buondelmonti, M. Boschini, R. Pocock, R. Savary, F. Sieber, R. Pashley, T.A.B. Spratt, A. Taramelli κ.ά.) αναζήτησε τον τάφο του Δία, άλλοτε σε διάφορες σπηλιές στις πλαγιές του Γιούχτα και άλλοτε στην κορυφή του, στο χώρο του μινωικού ιερού κορυφής στον Αφέντη Χριστό (μάλιστα ο C. Buondelmonti αναφέρει ότι ιερούργησε στην εκεί ορθόδοξη εκκλησία στα 1400). Ως τα τελευταία χρόνια οι κάτοικοι των Αρχανών έδειχναν στους επισκέπτες τού Ζιά το μνήμα. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Γερμανού περιηγητή F. Sieber (1817): "Την Τρίτη 27 Μαΐου επισκέφθηκα το βουνό Γιούχτας, σε απόσταση 1-1,5 ώρας από την

Κάντια. Η μακρόστενη ράχη του εκτείνεται από βορρά προς νότο, με απότομες, βραχώδεις πλαγιές ανατολικά και δυτικά μόνο στην τελευταία πλευρά είναι βατό, και πάλι με δυσκολία. Κάτω από τους κρεμαστούς βράχους μπορεί κανείς να δει ένα μικρό, κατεστραμμένο μοναστήρι. Επάνω δεξιά φαινόταν παλιά ο τάφος του Δία με την επιγραφή τού Διός τάφος· ένα βοσκόπουλο με οδήγησε εκεί. Κοντά φυτρώνει το σπάνιο φυτό *smyrnium apiosolium*, που μέχρι σήμερα μόνο το όνομά του ήταν γνωστό".

Το δέος των Κρητικών απέναντι στο χώρο αυτό δείχνει μια περιγραφή του Άγγου περιηγητή Robert Pashley, που το 1838 επισκέφθηκε, μαζί με τον Σφακιανό συνοδό του καπετάν Μανιά, την κορυφή του Γιούχτα, αναζητώντας τον Διός τὸ μνημεῖον: «Πριν επιστρέψουμε από τον λεγόμενο τάφο του Δία, είδα τον Μανιά στην κορυφή του βουνού να μαζεύει μερικές πέτρες άνευ σημασίας. Τον ρώτησα λοιπόν γιατί τις επαιρούνε και μου απάντησε ότι ήθελε να τις κρατήσει ως ενθύμιο της επίσκεψής "εἰς ἄγιον τάφον των Ελλήνων", για τον οποίον, πρόσθεσε, "θὰ είχαν αναμφίβολα πολεμήσει κάποτε, όπως και οι χριστιανοί αργότερα για τα ιεροσόλυμα».

Βιβλιογραφία

Γενικά

Γ.Α. Σακελλαράκης - E. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Αρχάνες, Αθήνα 1991.
Πρωτογεωμετρική-γεωμετρική εποχή
Γ. Σακελλαράκης, "Πρωτογεωμετρική - γεωμετρική κεραμεική από τις Αρχάνες", Κρητικά Χρονικά 26, 1986, 7-50.

Γ. Σακελλαράκης, "Αρχαιολογική έρευνα για μια αρχαιοκατηλία το 1949 στην Κρήτη", Φύλα Έπη εις Γεώργιον E. Μυλωνάν Β', Αθήνα 1987, 37-70.

Κλασική - ελληνιστική εποχή
Συνθήκη Κνωσού - Τυλίσου

M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, vol. I, Ρώμη 1935, σελ. 56 αρ. 1, σελ. 56-59 αρ. 4.

E. Kirsten, "Tylissos", στον Pauly-Wissowa. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, VII A2 (1948), 1723-1725.

W. Vollgraff, *Le décret d'Argos relatif*

à un pacte entre Knossos et Tylissos, Άμστερνταμ 1948.

F. Gschmitz, *Abhängige Orte im griechischen Altertum*, Μόναχο 1958, 44-47.

H. Bengtson, *Die Staatsverträge des Altertums. Zweiter Band*, Μόναχο 1975², σελ. 53-57 αρ. 148.

K.J. Rigsby, "Crossus and Capua", *Transactions of the Amer. Philol. Assoc.* 106, 1976, 314-317, 326-327.

B. Bravo, "Sulān. Représailles et justice privée contre des étrangers dans les cités grecques", *Ann. Scuola Norm. Super. di Pisa Ser. 3*, vol. X.3, 1980, 706-707.

A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Σικάγο 1983³, 154-165, 235-248.

G. Daverio Rocchi, *Frontiere e confini nella Grecia antica*, Ρώμη 1988, ίδ. 94-95.

A. Chaniotis, "Habgierige Götter, habgierige Städte. Heiligtumsbesitz und Gebietsanspruch in den kretischen Staatsverträgen", *Kléma* 13, 1988 [1992], 33.

H. van Effenterre, *Anakoinwosi sto 4o Diethneis Sunedrio Istorikής Γεωγραφίας της Αρχαιότητας*, Στούπγαρδη 1990 (τυπώνεται).

Ενεπίγραφα κεφαλίδια από Τζαμί, N. Πλάτων, "Δοκιμαστική ανασκαφή εις οικόπεδον Ιωάννου Μαυρογιανάκη συνοικίας Τρούλλου Αρχανών", *ΠΑΕ* 1957, 133-135.

Ρωμαϊκή εποχή

Σ. Ξανθουδίδης, "Εκ Κρήτης", *Aρχ. Εφ.* 1908, σελ. 232-233 αρ. 17.

M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, vol. I, Ρώμη 1935, σελ. 72 αρ. 17.

P. Ducrey, "Trois nouvelles inscriptions crétoises", *BCH* 93, 1969, 841-852.

K.J. Rigsby, "Crossus and Capua", *Transactions of the Amer. Philol. Assoc.* 106, 1976, 313-330.

A. Ντασούλη-Σταυρίδη, "Τα ρωμαϊκά πορτραίτα του Μουσείου Ηρακλείου", στα *Περιταγμένα του Δ' Δεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1976), Αθήνα 1981, 585-86 αρ. 217, πιν. 192 δ.

I. F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, 154.

M. W. Baldwin Bowksy, "Roman Arbitration in Central Crete: An Augustan Proconsul and a Neronian Procurator", *Classical Journal* 82, 1968/87, 218-229.

A. Chaniotis, *Vinum Creticum excellens: Zum Weinhandel Kretas*, *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 7.1, 1988, 62-89.

X. Κρητάς, "Αναθηματική επιγραφή από το Καρνάρι Αρχανών", στα *Πεπραγμένα του 7. Διεθνούς Κρητολο-*

γυκού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1990 (τυπώνεται).

Ενετικά κείμενα - νεότερες περιγραφές

C. Buondelmonti, *Descriptio insule Crete et Liber Insularum, cap. XI: Creta*. Édition critique par M. - A. van Spitaer, Ηράκλειο 1981.

F. Morosini, *Relazione presentata nell'eccellenzissimo consiglio*, 1629 (Σ.Γ. Σπανάκη, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 2, Ηράκλειο 1985, 28-30).

F. Basilicata, *Relazione*, 1630 (Σ.Γ. Σπανάκη, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 5, Ηράκλειο 1985, 20, 82, πάν. 19).

C. Savary, *Lettres sur la Grèce faisant suite de celles sur l'Égypte*, Παρίσι 1788, 193-194.

F. Sieber, *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817*, Λιψία 1823, τ. 1, 258-259.

R. Pashley, *Taξίδια στην Κρήτη*. Μετάφραση-επιμέλεια Δάφνη Γ. Γόντικα, Ηράκλειον 1991, τ. 1, 172-180.

T.A.B. Spratt, *Travels and*

Researches in Crete, Λονδίνο 1865, τ. 1, 77-84.

A. Taramelli, *Ricerche archeologiche cretesi, Monumenti Antichi* 9, 1899, 350-356.

N. Πολίτης, *Παραδόσεις. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1904, τ. 1, 97.

P. Faure, "Le mont Louktas, tombeau de Zeus", στο *Minoica. Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall*, Βερολίνο 1958, 133-148.

H. Verbruggen, *Le Zeus crétois*, Παρίσι 1981, 63-67.

years succeeding the Mycenaean era, a feeling also known from other archaeological sites of Crete. Recently, however, the increased interest in researching the historic period of Crete has somehow revised this situation.

A strong evidence of the continuity of Archanes, from the prehistoric to historic age, is furnished by the fact that the site retained its prohellenic name which is documented in a fifth-century BC inscription as Acharna. The scattered archaeological data leave no doubt that the place has been inhabited throughout the historic period, from the Dark Ages to the Roman time. Poles of attraction were not only the fertile lands at the foothill and the slopes of Mount Youchta but also the primeval cultural traditions related with one of the most sacred mountains of Crete. Although Archanes of the historic phase has always been shadowed by Knossos, the powerful town of the region, it never lost either its financial importance or religious significance. Some epigraphic finds contribute to the better elucidation of these two characteristics.

ΑΡΧΑΝΕΣ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ (1965-1994)

1965. 1) "Υστερομινωικό κενοτάφιο στις Αρχάνες", ΑΔ 20, 1965, 110-118.
2) "Archanes 1965, Report on the Excavations", *Kadmos* 4, 1965, 177-80.
3) "Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης 1964", ΑΔ 20, 1965, Χρον. 557-67.
4) "Ανακαλύψεις της Περιηγητικής Λέσχης. Η μικρή ιστορία του Παραπτήματος Αρχανών", *Περιηγητική, Ιανουάριος* 1965, 18-19.
1966. 5) "Die neuere Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes 1", *Kadmos* 5, 1966, 109-14.
6) "Found a gold ring", *Horizon*, χειμώνας 1966.
7) "The first untouched royal burial found in Crete", *ILN* 26 Μαρτίου 1966.
8) "Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης", 1965, ΑΔ 21, 1966, Χρον. B2 411-9.
9) "Ανασκαφή Αρχανών 1966", *ΠΑΕ* 1966, 174-84.
10) "Τάφος βασιλισσας στις Αρχάνες", *Λεύκωμα Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης*, 1966, 279-83.
11) "Ανασκαφές στις Αρχάνες", *Αρχιτεκτονική, Αύγ. - Σεπτ. 1966*, 64-7.
1967. 12) "Minoan cemeteries at Archanes", *Archaeology* 20, 1967, 276-81.
13) "Mason's marks from Archanes", *Europa, Festschrift für Ernst Grumach, Berlin* 1967, 277-88.
14) "Ανασκαφή Αρχανών 1967", *ΠΑΕ* 1967, 151-61.
15) "Παραπτήσεις επί της σημειωθείσης εις Αρχάνας YM III θυσίας ταύρου", *Πεπραγμένα B' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β', Αθήναι 1967, 238-46.
16) "Μίνωικές σφραγίδες", *Λεύκωμα Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης*, 1967, 246-7.
17) "Θολωτός τάφος με πλευρικά δωμάτια και iερό στο Φουρνί", *Αρχιτεκτονική, Απρίλιος-Μάιος* 1967, 112-16.
1968. 18) "Ελεφαντοστά εκ των Αρχανών", *Atti e Memorie del 10 congresso internationale di micenologia, Roma* 1968, 245-61.
1969. 19) "Vorpalastzeitliche Siegel aus Archanes", N. Platon, *CMS* II, 1, Berlin 1969, 442-68, ap. 379-95.
1971. 20) "Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual", Diss. Heidelberg, PZ 45, 1971, 135-218.
21) "Ανασκαφή Αρχανών 1971", *ΠΑΕ* 1971, 276-283.
1972. 22) "Ανασκαφή Αρχανών 1972", *ΠΑΕ* 1972, 310-353.
23) "Αναστηλωτικά εργασίαι Αρχανών", *ΠΑΕ* 1972, 360-2.
24) "Αποθέτης κεραμεικής της τελευταίας φάσεως των προανακτορικών χρόνων εις Αρχάνας", *ΑΕ* 1972, Χρον. 1-11.
25) "Μυκηναϊκός ταφικός περίβολος εις Κρήτην", *AAA* 5, 1972, 399-415.

1973. 26) "Ανασκαφή Αρχανών 1973", *ΠΑΕ* 1973, 167-87.
1974. 27) "Ανασκαφή Αρχανών 1974", 207-12.
1975. 28) "Ανασκαφή Αρχανών 1975", 255-321.
1976. 29) "Die Kykladen und Kreta, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3 Jahr. v. Chr.", Karlsruhe 1976, 149-58.
- 30) "Ανασκαφή Αρχανών 1976", *ΠΑΕ* 1976, 342-99.
1977. 31) "Ανασκαφή Αρχανών 1977", *ΠΑΕ* 1977, 459-82.
- 32) "Τα κυκλαδικά στοιχεία των Αρχανών", *AAA* 10, 1977, 93-115.
1978. 33) "Ανασκαφή Αρχανών 1978", *ΠΑΕ* 1978, 309-22.
1979. 34) "Ανασκαφή Αρχανών 1979", 331-92.
- 35) "Αρχάνες", *Σοβιετική Εγκυκλοπαδεία Δ*, 1979, 3-5.
1980. 36) "Ανασκαφή Αρχανών 1980", *ΠΑΕ* 1980, 354-401.
- 37) "Gruppen minoischer Siegel der Vorpalastzeit aus datierten geschlossenen Funden", *Jahr. RGZM* 27, 1980, 1-12.
- 38) "Αρχάνες, ένα νέο μινωικό κέντρο στην 3η και 2η χιλετία π.Χ.", *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 4, 1980, 11-35.
1981. 39) "Ανασκαφή Αρχανών 1981", *ΠΑΕ* 1981, 409-48.
- 40) "Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικών σφραγίδων από τις Αρχάνες", *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, 510-31.
- 41) "Drama of death in a minoan temple", *National Geographic*, Φεβ. 1981, 205-22.
1982. 42) "Ανασκαφή Αρχανών 1982", 467-530.
- 43) "Drama of death in a minoan temple", *Reader's Digest*, Ιούνιος 1982, 36-41.
- Το άρθρο αυτό του Reader's Digest δημοσιεύθηκε σε διάφορες γλώσσες σ' όλες τις εθνικές εκδόσεις του περιοδικού, στην Ελλάδα (Ιούλιος 1982, 74-80), Ολλανδία (Μάιος 1982, 154-60), Αυστραλία (Μάιος 1982, 44-8), Φινλανδία (Μάιος 1982, 69-73), Ιαπωνία (Μάιος 1982, 99-104), Αγγλία (Φεβρουάριος 1982, 115-19), Πορτογαλία (Ιούνιος 1982, 84-9), Καναδά (Ιανουάριος 1982, 77-81), Ισπανία (Ιούλιος 1982, 31-6), Χογκ-Κογκ (Ιούνιος 1982, 72-7), Ελβετία (Νοέμβριος 1983, 97-104), Γερμανία (Οκτώβριος 1983, 199-205) και Σουηδία (Μάιος 1983, 112-17).
1983. 44) "Ανασκαφή Αρχανών 1983", *ΠΑΕ* 1983, 367-414.
1984. 45) "Ανασκαφή Αρχανών 1984", *ΠΑΕ* 1984, 464-506.
1985. 46) "Ανασκαφή Αρχανών 1985" (τυπώνεται).
1986. 47) "Ανασκαφή Αρχανών 1986", *AE* 1991, Χρον. 169-80.
- 48) "Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική κεραμεική από τις Αρχάνες", *Κρητ. Χρον.* 26, 1986, 7-50.
1987. 49) "Ανασκαφή Αρχανών 1987", *AE* 1991, Χρον. 180-205.
- 50) "Αρχαιολογική έρευνα για μιαν αρχαιοκαπηλία το 1949 στην Κρήτη", *Φύλια Έπη εις Γ.Ε. Μυλωνάν*, Β', Αθήνα 1987, 37-70.
1988. 51) "Ανασκαφή Αρχανών 1988", *AE* 1991, Χρον. 205-18.
1989. 52) "Κεραμεική θαλάσσιου ρυθμού από τις Αρχάνες και η πιθανή ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου", *Κρητ. Χρον.* 28-9, 1988-9, 28-52.
- 53) "Ανασκαφή Αρχανών 1989", *ΠΑΕ* 1989, 304-26.
1990. 54) "Archanes a l'époque mycénienne", *BCH* 114, 1990, 67-102.
- 55) "Death in Minoan Crete", *ILN*, άνοιξη 1990, 92-3.
1992. 56) *Crete, Archanes*, Athens 1992.
- 57) *Κρητομυκηναϊκά, 1965-1974*, Ηράκλειο 1992.
- 58) "Αρχάνες, Ανεμόσπηλα", σε J.W.Myers - E.E. Myers - G. Cadogan, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Los Angeles 1992, 51-3.
- 59) "Archanes, Phourni", σε J.W. Myers - E.E. Myers - G. Cadogan, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Los Angeles 1992, 54-8.
- 60) "Archanes, Tourkogeitonia", σε J.W. Myers - E.E. Myers - G. Cadogan, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Los Angeles 1992, 59-62.
1993. 61) "Αρχάνες. Ένα νέο μινωικό κέντρο. Σύνθεση 28 χρόνων έρευνας", *Διάλογος*, περιοδική έκδοση της Ένωσης Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου, 11-12, Απρίλιος 1993, 39-41.
1994. 62) "Ένα μουσείο γεννιέται", εφημ. *Μεσόγειος*, 17 Αύγ. 1993, και *Βήματα στην Ανάπτυξη*, τριμηνιαία έκδοση Επιμελητηρίου Ηρακλείου, τεύχ. 4, Οκτ.-Δεκ. 93, 48-50.
- 63) "Archanes", *Encyclopédia dell' Arte Antica Classica e Orientale*, sec. Suppl. I, Roma 1994, 342-4.
- 64) "Mycenaean Archanes", Β' Συνέδριο Μυκηναιολογίας, Ρώμη (τυπώνεται).
- 65) Ανασκαφή Αρχανών, I. Οι αρχαιολογικές θέσεις μέσα στην κωμόπολη Α. (τυπώνεται).
- 66) "Archanes", *Encyclopedia Archeologica* (τυπώνεται).
- 67) "Archanes", *Dictionary of Art* (τυπώνεται).
- 68) *The Priest and Priestess from Archanes-Anemospilia: Reconstructing Minoan Faces* (σε συνεργασία με τους J.H. Musgrave, R.A.H. Neave και A.J.N.W. Prag) (τυπώνεται).

Γιάννης και Έφη Σακελλαράκη